

CSATLÓS MÁRTON

„Otthon tanulni, otthont tanulni” – Alulról szerveződő pedagógia keleten és nyugaton

Ízelítő hazai és nemzetközi tapasztalataimból, olvasmányaimból

<https://doi.org/10.71157/upsz.2025.01-02.12>

NAPLÓ

AZ UTÓBBI ÉVEK MAGYAR MORZSÁI

Az elmúlt 7-8 évben kivettem a részem a munkából az alternatív pedagógiai gondolkodás, kutakodás és munka különböző területein itthon és külföldön. Legutóbb másfél évet töltöttünk Írországbán a párommal, ahol belekóstoltunk az ottani demokratikus oktatásba és egyéb közösségi eseményekbe, lehetőségekbe is. Azelőtt itthon dolgoztam a Malom-Alom tanulócsoporthoz alsó és felső csoportjában egy féléves portugál utazás – közösségi iskolák felkutatása – után. Korábban csaknem három évet dolgoztam a budapesti Rogers Iskolában – közben féléves katalóniai önkéntességen vettem részt egy permakultúrás közösségi farmon –, és ez idő alatt végeztem a pedagógia alapszakot a Wesley-n (a már meglévő informatikus-könyvtáros MA-szak mellé). Ekkor már volt némi tapasztalatom iskolákban, táborokban gyerekekkel, fiatalokkal, részben önkéntes, részben professzionális szerepben. A társadalom peremén

lévő csoportok iránti érzékenység (menekültek, intézményben nevelkedő gyerekek, tanoda stb.) is vezérelt, valamint a fenn tartható élethez kapcsolódó törekvésekhez való vonzódásom. Önkénteskedtem ököfalvakban, részt vettem tudatos művészeti fesztivál szervezésében, illetve önképzőköröket, közösségi zenés jameket szerveztem parkokban, a természetben, közösségi terekben.

Már a kezdeti tapasztalatok és az utóbbi évek ámokfutása az oktatásügyben (és az amúgy is kiüresedő és elöregedő rendszer) elég indok volt, hogy az itthon ismert alternatív pedagógiai gyakorlatok mellett további lehetőségek után is kutassak. Mikor először dolgoztam egy tanulócsoporthoz (Mars¹), akik a zenei témahetük alkalmával kerestek fel minket a párommal, rövid ideig részesei lehettünk egy profin működő önszerveződő kis csoportnak, amelynek tagjai a rájuk bízott gyerekeknek igyekeztek minél érdekesebb és teljesebb élményt adni (esetünkben éppen a zenéről). Elelőtt is volt fogalmam a tanulócsoportokról, és tudtam a

¹ A (már megszűnt) Mars tanulócsoporthonlapja: <https://marsprogram.hu/>

Rogers Akadémiáról² is, ahol középiskolás korúaknak kínálnak külön tanulási utakat (itt szintén sikerült később pár alkalmat el-töltenem), de igazán testközeli érzésként a Marsban tapasztaltam meg, hogy ennyire személyesen és spontán is lehetséges tudást, élményt, jóérzést átadni és szinte közösséget alkotni egy csoporttal ilyen rövid idő alatt (ennek talán a fiatalabb korosztály és a nagyfokú ösztinte bevonódás volt a magyarázata). Mindez még a magántanulói státusz eltörlése előtt történt, amikor virágoztak a tanulócsoporthok.

Ezek után nem is meglepő, hogy ezt választottam akkoriban pedagógia szakosként kutatási témának, melyet később a szakdolgozatban³ is kibontottam (egyéb alternatív lehetőségek mellett). Ami lenyűgözött: ezeknek a kis csoportoknak a hálózata és szerveződése, amit a ReSuli Alapítvány fogott össze Rózsa Ildikó koordinálásával (aki egyébként a Mars-csoportot is szervezte). Hogyan alapíts „iskolát”,⁴ tartsz szakmai irányelveket, felelj meg minőségbiztosítási elvárásnak – vagyis: hogy *mire figyelj*. Rengeteget lehetett tőlük és nekünk egymástól tanulni, a kis csoportok megosztották a know-howt (félleg-meddig üzleti alapon), és „Virágozzék ezer virág!” jelszóval elkezdtek benépesíteni az

országot, anyagi gondokkal küszködve, rengeteg energiabefektetéssel. Az állami, egyházi és az alternatív oktatás közt egyre nyíló rést (és egyben niche-t) kihasználva, valódi igényekre adtak válaszokat – egy olyan közoktatásban, ahol egyre többen válnak ellátatlanná, és esnek ki a rendszerből.

Tényleg veszélyt jelenthetett volna ez a fajta alulról induló szerveződés a rendszernek?

Ezekben a csoportokban a gyerekek magántanulók voltak, ahol a szülők, illetve megbízott pedagógusok vagy egyéb, több

területhez értő felelős felnőttek szervezték a mindennapjaikat. A tanulócsoporthok adtak egy közösséget az elszigetelődés veszélyével élő magántanulóknak, illetve, ahogy a modell bevált, többen már a tanulócsoporthokot választva váltak magántanulóvá.

Tényleg veszélyt jelenthetett volna ez a fajta alulról induló szerveződés az akkori rendszernek? Hiszen úgy vágták el a tanulócsoporthok történetét a magántanulóság ellehetetlenítésével, hogy alig maroknyi csoport tudott kikapukat használni fennmaradni, és a jelenség lényegében megszűnt.

Ezt borzalmas érzés átélni egy „kutatónak”, aki éppen hasonló csoportokat látogat, és tárja fel a bennük rejlő lehetőségeket és tapasztalatokat, de azt gondolom, még nehezebb lehetett megélni annak, aki teljes hitével és tudásával benne volt a

² A Rogers Akadémia weblapja: <https://rogersakademia.hu/>

³ Csatlós Márton (2020): Kiköltözők tanulóközösségei – közösségi iskolák. Szakdolgozat. Wesley János Lelkészképző Főiskola.

⁴ A tanulócsoporthok kezdetben a magántanulói státusz lehetőségét használva, a közoktatás „szürkezónájában” működtek, a tanulók vizsgáztatását az iskolarendszer intézményeivel együttműködésben megoldva. A tanulócsoporthok nem nevezhetők iskolának – ezt a tényt és a valós jogi státuszukat a tanulócsoporthok különböző módon kommunikálták. A teljesen tiszta helyzet felrajzolása mellett előfordult a szülőket félrevezető kommunikáció is. Ez okozott feszültségeket a tanulócsoporthok és az állam között, de a tanulócsoporthok világán belül is. Bővebben: Dobos Orsolya (2019): Tanulócsoporthok, tanulóközösségek: paradigmaváltás az alternatív oktatásban? *Új Pedagógiai Szemle*. 69. 5–6. (A szerk.)

szervezésben, és a gyerekeknek, akik itt lehetnek közösséget és örömet a valódi tanuláshoz. Azóta a Sudbury modellt⁵ belülről megtapasztalva biztos tudom, hogy lehetséges a minőségi tanulás iskolás szerveződés nélkül, amikor a természetes kíváncsiságot és tanulásvágyat centralizált intézményi rugalmatlansággal és szabályokkal nem nyomják el, és a felelősök emberi léptékben gondolkodnak.

ÖNKÉNTES VÁNDORLÁS

A tapasztalatok gyűjtése a tanulócsoportok bezárásával nem ért véget. A téma (és az otthoni kilátástalanság) további cselekvésre sarkallt. Tanulmányútra

indultunk a párommal – saját felelősségünkre – Portugáliába, hogy kézzel fogható tapasztalatokat gyűjtsünk olyan helyeken, ahol valamiféle oktatás-,

iskolaalternatíva létezik környezettudatos közösségekben (ez volt a fő fókuszunk akkor). Ilyen ügyben már egy nyáron elindultunk Romániába,⁶ ott is hasonló közösségi/otthonoktatás után kutatva.

Ezúttal a kulcsfogalmak közt szerepelt a holisztikus, demokratikus iskola, a homeschooling group. Ez természetesen magával vonta a Waldorf-, Montessori-, Reggio Emilia-, erdeiiskola- és egyéb formációkat is, többször nehéz is lett volna

egy-egy általunk megismert közösséget a fenti csoportokba besorolni. A forma, amelyet választottunk – az önkénteskedés – hátunk mögött álló intézmény és forrás hiányában a saját szerveződésünk sodrában zajlott, ami megadta a szabadságot, hogy mi döntsünk: hova megyünk, meddig maradunk. Az ezt megelőző kutatásaim során már felleltem egy hasznos gyűjteményt, ami könyv formában is elérhető (Eurotopia⁷) és tartalmaz sok már leellenőrzött öko-közösség kezdeményezést. Egyéb ilyen témájú gyűjtőoldalak szűrése mellett a Workaway⁸-portál is nagyban hozzájárult küldetésünkhöz.⁹ Itt regisztrálni kell az éves használatért, és bizonyos összeget fizetni, hogy hozzáférést kapjunk egy sereg

önkéntes lehetőséghez, amelyet a világban hirdetnek. Sajnos ez is a kapitalizmus szekerét tolja, de a szolgáltatás hasznos: összeköti azokat, akiknek szükségük van segítségre,

azokkal, akik utazni, tapasztalni és a koszt-kvartélyért cserébe önkénteskedni szeretnének (ami szerencsés esetben napi 4-5 óra elfoglaltságot jelent). A modell számomra nagyon szimpatikus, ha fair módon használja mindkét fél, csakúgy, mint a szkill-megosztó oldalak vagy akár az autómegosztás (és egyáltalán a közösségi gazdaság ötlete és gyakorlatai). Ezen túl a helyben megismert emberek értékes tudása és ajánlása vitt minket tovább több alkalommal.

⁵ Sudbury Valley School, Massachusetts

⁶ Csatlós Márton (2000): Otthonoktatás – másutt. *Tani-tani Online*. Letöltés: https://www.tani-tani.info/otthonoktatás_masutt (2025. 03. 25.).

⁷ Az Eurotopia weboldala: <https://eurotopia.directory/>

⁸ Workaway weboldal: <https://www.workaway.info/>

⁹ Hasonló oldalak még a WWOOF, ahol főleg farmokkal, természettel kapcsolatos munkákat kínálnak, illetve a HelpX, amit ingyenesen is el tudunk érni, keresni az adatbázisban.

Ezekből a tapasztalatokból szeretnék most néhányat megosztani.

„HOLISZTIKUS” TRÉNING

Így jutottunk el az első „iskolába”, Észak-Portugáliába, ahol holisztikus oktatás megjelöléssel szerveződött egy tanulócsoporthoz – mint rövidesen kiderült, Montessori-alapon. Már ezzel a névvel is hirdetik az iskolát hivatalosan, a közelmúltban elvégzett tréning során. Egy kis zavart érzek a filozófiai háttérrel és gyakorlatot illetően. Az alapító – aki most nem tanít itt, de heti pár alkalommal megjelenik az intézményben, ahol az adminisztrációt végzi, illetve jogát tart a helyi közösséget is invitálva – leginkább Krishnamurti 10 tanítását helyezi az iskola szellemi háttérébe. Egy apró településen járunk egyébként, a közelben egy nagyváros, az iskola épülete egy állami tulajdonú, de korábban elnéptelenedett, kisebb betonépület. Önkéntesként itt kapunk szállást, egy ideig mi leszünk a cselédszoba lakói, ami nem is volna önmagában rossz dolog, ám sajnos nedves a hely (elhibázott építészeti megoldás), és közeleg az esős évszak.

Nincs állandó közösség az iskola körül, a gyerekek itt is magántanulók, a csoportnak az ideológiai közösség adhatja a háttérrel. A kis településtől karnyújtásnyira van egy patak, amelyhez első napunk alkalmával elsétálunk a csoporttal. Megtudjuk: a csoportban bevett szokás a rövid séták megtétele a környéken: kanyargós utak, tehenek, hegyek a távolban, sok-

sok gesztenye, friss levegő. Sajnos autó nélkül ezeken kívül szinte minden elérhetetlen itt.

Az iskola vezetője az egyik tanító mellé rendel minket, hogy ő adjon nekünk közvetlenebb feladatokat. Két csoportra oszlik a sulis: az első a fiatalabb korosztályé, ez, itthoni kategóriákban gondolkodva: óvoda. A játékos eszközökön és a napi rutinnon van a hangsúly, illetve az erdei iskolai rész a szabadban számukra lett megalkotva, és folyamatosan fejlesztik. A másik, az iskolás korosztályt két tanító viszi. A csoport érezhetően küzd az alacsony létszámból adódó ritkás kapcsolatokkal; egy fiú és 4-5 lány van jelen. A tanítók az étkeztetésben is fontos szerepet vállalnak, az ebédet rendszeresen egyikük készíti el, igyekeznek az egészséges táplálkozást szem előtt tartani, hüvelyeseket enni majdnem minden nap, salátát és levest. A gyerekek elpakolnak maguk után, és takarítanak, sorban, ahogy éppen rájuk kerül a sor, mindenkinek megvan a maga teendője (a kicsik is, bár ők nem az egész épületet, csak a saját részüket). A két tanító

kanyargós utak, tehenek,
hegyek a távolban, sok-sok
gesztenye, friss levegő

többször együtt van jelen a nagyobbaknál – ekkor a határokat (hogy meddig terjed a mi hatáskörünk) kínosan igyekeznek meghúzni és

betartatni, főleg az egyikük, akinek a gondjaira lettünk bízva. Viszonylag hamar kellemetlen érzés tör rám: hogy inkább az iskola karbantartójának szegődtem, mint pedagógusnak. Ezt persze valamelyest tudtam előre, de a feladat kiosztás és a hozzáállás hangsúlyozni és megerősíteni látszik mindezt. Eleinte természetesen alakul

¹⁰J. Krishnamurti tanítása: <https://krishnamurti.org/>

kapcsolat köztünk és a tanulók közt, kíváncsiak, nyelvet tanulunk egymástól, hangszereket és játékokat mutatunk kölcsönösen egymásnak. Kíváncsiak vagyunk a tanításra, a mindennapokra, azonban feladataink kötnek, amelyek inkább szerelés, festés stb. A munka végeztével, a „szabadidőben” lehetőség van a gyerekekkel való ismerkedésre, ám a tanítók tudtunkra adják: az osztályterembe inkább ne menjünk, és a szünetekben se zavarjuk őket túlzottan – ezt furcsálljuk, hiszen a tanulás fő forrása a kíváncsiság, és már elkezdtünk egymástól szavakat, kifejezéseket tanulni, kinti játékokat taníttatni egymásnak.

Ami a tudáscserét illeti: néhány kisebb konfliktus és súrlódás után beszélék a vezetővel, és kifejezem igényeinket. Végül sikerül megbeszélni a „szigorú” tanárral is (akinek már lehet, hogy jócskán volt tapasztalata kíváncsi önkéntesekkel), hogy miért is vagyunk itt. Elmondjuk, hogy zenei workshopot is kínálunk szabadidőnkben. Ő bevon néhány asszisztensi feladatba, Montessori-eszközöket festünk és válogatunk. (Még mindig nagyon fontos szempont, hogy a gyerekeket ne zavarjuk meg a tevékenységükben – erre egyébként mi is ügyelünk. Nem sokkal ez előtt a felügyelő tanár még azt is kifogásolta, ha a folyosón szóba elegyedünk velük, hiszen „hátha benne volt valamiben a gyerek”, és így kizökkentjük.) Eszembe jutnak a játépedagógiai tanulmányaim, tapasztalataim, főleg a Rogers Alapítványnál, a sok-sok játék tesztelése, illetve a hazai csoportok látogatása során tapasztalt példák.

Matematikai készség fejlesztésére kiváló ősi társasjáték a Mankala. Itt fából készült sajátos eszközöket használnak – igyekszem megálmódni a játékot ugyanebben a stílusban: a következő napok szabad órái a társasjáték elkészítésével telnek, biciskával, egy szép deszkából.

a közös figyelmet
gyakoroljuk, a nyelv
az angol, de a fiatal tanító
fordít a kicsiknek

Közben a kisebbek csoportjával is kapcsolatba kerülünk. A párom gyógypedagógus, őt egyből bevonják a kicsikkel való munkába, majd engem is invitálnak az erdei iskolai kirándulásra, aminek nagyon örülök, a hangszerekkel

készülünk egy foglalkozásra a természetben. Ennek a csoportnak komoly felszerelése van; gumicsizmák, esőálló ruházat, láthatósági mellény stb. Felkerekedünk uzsonnával és csomagokkal, és meglátogatjuk a közeli kis ligetet, ahol kicsikre szabott fatöncök, ágakra aggatott díszek, kis szabadtéri játékkonyha és játékok várják az érkezőket. Itt sokkal szabadabban lehetnek a gyerekek kint, azonban az idő fő része tervezett foglalkozás. Mi is része vagyunk, a levegővel működtetett egyszerű hangszer, a didgeridoo kerül a középpontba, a mozgás és a hangok. A közös figyelmet gyakoroljuk, a nyelv az angol, de a fiatal tanító fordít a kicsiknek. Később az étel közös elfogyasztása után szabad játék, közben furcsa jelenséget tapasztalok. Az egyik kislány fára mászott, a gumicsizma lába beszorult két ág közé, ordít, segítséget kér. A tanító úgy véli, ne segítsünk, próbálja ő megoldani a helyzetet, „a tréningen” – mondja – ez fontos volt. Egyidő után mégis szükség van a segítő kezekre, nagy a sírás, időnként a józan ész és

ítélőképesség többet használhat, mint a tréningen tanultak.

A másik csoportnak is szervezünk egy tematikus, zenés-mozgós foglalkozást, amely beleillik az adott témába, kicsit dramatizálunk is. A korábban merevebbnek mutató tanító is belép a játékba, feloldódik a gyakorlatban (ekkor már tudja, hogy elmegyünk hamarosan).

Portugál nyelvtudásom itt nem duzzadt fel igazán, bár az elején a gyerekektől igyekeztem megtanulni szavakat, kifejezéseket. A kezdődő jó kapcsolatot a tanító hamar letörte, intette a gyerekek, hogy ne nagyon foglalkozzanak velünk. Majd a végén nagyra értékelték a foglalkozásunkat a tanárok is, és ekkor már az elején szimpatizáló gyerekek végképp meg voltak zavarodva – akkor most szabad velünk barátkozni? Az utolsó napra elkészült a Mankala, jó érzés volt őket látni, hogy használják az óra alatt (játsszanak!). A tervezett két hónap helyett két hetet töltünk itt, elégnek gondoltuk az időt, közösségi szerveződések szeretnénk tapasztalni.

LÁTOGATÁS EGY HOMESCHOOLING CSALÁDNÁL; NETWORKÉPÍTÉS

Érdekes tapasztalat, hogy az önkénteseket toborzó weblapon is lehetséges útközben értékes kapcsolatokhoz jutni, a közelben keresgélés alkalmával sikerült egy volt „humanitarius munkás” párt találni, akik hazaköltöztek Portugáliába, és maguk is otthonoktató csoportot keresnek a gyereüknek. Miután felvettük a kapcsolatot, találkoztunk Pont

a kezdődő jó kapcsolatot a tanító hamar letörte, intette a gyerekek, hogy ne nagyon foglalkozzanak velünk

de Limában, egy szép kisvárosban északon, majd meglátogattuk őket a mesebeli idillre emlékeztető kis telkükön, ahol a volt vízimalomból kialakított épületet tették élvezésen lakhatóvá, és a kecskék mellett törpemalacokat is tartva tényleg egy természetbarát oázist hoztak létre. Hasznos tippeket kapunk tőlük, megosztjuk egymással a WhatsApp-csoportokat és levelezőlistákat, majd később is kapcsolatban maradunk – a következő helyet ők is ajánlották.

ENTERRANHA – HIPPIKÖZÖSSÉG A HEGYEKBE – TANULÓCSOPORT, HÁZÉPÍTÉS

Aki közösségi iskola kutató akar lenni, néha a hegyekbe kell annak menni. Főként ajánlás alapján kerestük föl a közösséget, ahol főleg steineri irányból közelítve végzik a gyerekek közösségi oktatását. Volt már elég önkéntesük, de némi levelezés után azzal a feltétellel látogathattuk meg őket – és az iskolát is –, hogy hasznossá tesszük magunkat a számukra legfontosabb küldetésben, a házépítésben. Ha ott legalább két hetet segítettünk, bejárásunk lehet a suliba.

Ez a közösség egy sokszínű kommuna volt, baráti családok, alternatív gondolkodású pionírok táborhelye, nagy területen elterülve, ahol a mi vendéglátó családunk hosszú évek alatt vetette meg a lábát igazán. Egy nagy, átalakított lakókocsival érkeztek, azt bővítették hozzáépítéssel, majd kisebb faépületek következtek, egy közösségi dóm és egy

önkénteskonyha is készült, és végül a már terebélyessé váló család számára négyemeletes ház építésébe kezdtek. Az apa svájci, az anya spanyol származású, az öt gyermekük már bennszülött természetlakó, az életük első felében valóban több időt töltenek a szabad ég alatt, mint bármilyen fedél alattalmában. Hasonló családok elszórva, sokszor régi romos kőházakat újjáépítve telepednek meg, és kertészkednek nagy területeken, vagy keresik a kenyerüket digitális nomádként. Feltűnően nagy a fiatal felnőttek aránya az európai országokból, egyfajta trend közöttük, hogy járják a hasonló helyeket, társaságot,

szabad életet, és többen kézzelfogható tudást keresve. Megtanulnak a fával és a szerszámokkal bánni, miközben segítenek másoknak megépíteni a saját házukat, mindezt

koszt-kvartélyért cserébe. Azonban találoztunk több dél-amerikai idősebb utazóval is, illetve már középkorú, életüket újrakezdő emberekkel, akik maguk mögött szerették volna hagyni a civilizációt. Az érkezés után a házigazdáink egyértelművé tették, hogy meg kell csinálnunk a tetűirtó-kezelést, ha gyerekekkel érintkeztünk az elmúlt időben – a közösségükben ez a fertőzés nyomasztó árnyként kísért. A csapat, akikkel dolgozunk, igazi mixet alkot: portugál, angol, ír, francia, belga, német, argentin önkéntesek, akiknek egy része itt tanult meg házat építeni. Mások technikai dolgokhoz értenek, vagy éppen polihisztorok különösebb cél nélkül, megint mások területet keresnek, ahol letelepedhetnek. Mi is sokat tanulunk, főleg vályogozunk, tapasztalatokat cserélünk, egy német-

magyar származású társunk is akad, aki boldog, hogy a ritkán hallott nyelvét beszélheti velünk.

Mikor eljutottunk az „iskola” területére, már hírből ismertük a környező családokat. Az „iskola” egy igazi természeti paradicsom volt a gyerekek számára, a patak kanyarulatában, majomhintákkal, kint eszkalbált bunkerekkel és rengeteg térrel. Az épület egy organikus alakú, tapasztott falú képződmény, sajnos beázott, és lezárták. A közösség erejét az új iskola építése mutatja meg igazán, ez most van folyamatban, már egy komolyabb kétszintes házszerű építményt

látunk. A gyerekekkel kinti foglalkozást csinálunk, angolul majdnem mindenkivel tudunk kommunikálni, a nagyobbak segítenek a kisebbeknek a megértésben. Zenés-dramás

foglalkozás, experimentális hangszerekkel és a képzelőerővel, amiben ezek a gyerekek világbajnokok, szabálykövetésben kevésbé. Jól érezzük magunkat, a végen az egyik nagy kertbe is elmegyünk velük, ekkor már több felnőttel találkozunk, a gyerekek a földből kihúzzák, és nyersen eszik az édeskrumplit, igazi vadócok. Elámulunk a fogadó családuknak legidősebb lányán, aki 13 évesen hihetetlen tudással és magabiztossággal rendelkezik és mozog a felnőttek közt is. Valószínűleg megedzette és kitanította a többiekért viselt felelősség és a rengeteg önkéntes a világ minden tájáról, akiktől nyelvet, játékot, humort és még ki tudja, milyen praktikákat tanult. Mindenkinek, aki újként jön a közösségbe, és marad egy darabig, ő egy nyelvi játékot fabrikál a nevéből, megisztelő volt ilyet viselni.

13 évesen hihetetlen
tudással és magabiztossággal
rendelkezik és mozog a
felnőttek közt

BENFEITA – NAGY VÖLGY

A jellemzői: romokból építkezés, agilis iskola – homeschooling group, elszórt, főleg angol kiköltözők.

A hideg elől biztos helyet keresve, illetve a közösségi oktatás területén maradvá találtunk egy ígéretes közösséget és iskolát, ahol egy holisztikus terapeuta hölgy fogadott minket önkéntesnek. Az ő birtokán segítettünk újjáéleszteni a kert részeit, fát hasogatni, komposztot készíteni, házat festeni. Közben sok-sok élményt kaptunk a völgyben, amely számtalan kiköltözőnek adott otthont. Később rájöttünk, milyen kiterjedt ez a közösség, átível több falun és hegyvonulaton át. Sokat kirándultunk, éneklésre, zenélésre jártunk, és nagyon érdekes emberekkel találkoztunk. Volt itt tudatos spirituális életet gyakorló csoport, megismerkedtünk méhésszel, programozóval, gyógyítóval, voltak különböző művészek és életművészek, többekkel közös munkát is végeztünk. A főleg angol, kisebb részt német, holland (és persze más nációkat is képviselő) betelepültek közösségének szíve az iskola. Híres vásár is van a környéken. Itt képzőművészek, kistermelők mind megmutatkoznak, s az iskoláknak is van módjuk részt venni benne. Sajnos nekünk abban az időszakban volt szerencsénk utazni, amikor a koronavírus-járvány okán a közösségi események elmaradtak, így már egy szabályozottabb társadalmi közeget tapasztaltunk, vásár nélkül.

Az itt élők rezilienciáját a közös cselekvés és újraépítkezés élménye is táplálja. Egy

óriási tűzvihar pusztított a területen néhány évvel ezelőtt, hogy ott voltunk. A völgy(ek) nagy része leégett. Az iskolát is újra kellett építeni – erre pénzt gyűjtöttek. A közös ügy itt is remekül összetartja a családokat. Először belecsöppentünk egy sulirendbehozó, közösségi szülő-tanár találkozóba. Segédkeztünk mi is kicsit, ismerkedtünk. Mint megtudtuk: rendszeresen összehozhatók a szülők hasonló eseményekre, ahogy ők is részt vállalnak, ki-ki a képességei szerint, az oktatásban – ezt az, aki nem mindennapi tanár a csoportban, a felajánlások (offerings) révén teheti meg, amit egy táblán gyűjtenek. Ilyen ajánlásokat ugyanúgy a diákok is tehetnek.

az itt élők rezilienciáját a közös cselekvés és újraépítkezés élménye is táplálja

Ez az iskola *agilisként* (ld.: *agile learning*) jellemezte magát. Ezt a szemléletet éppen akkoriban tették sajátjukká, amikor látogatóban vol-

tunk. A tevékenységükre a folyamatos tervezés, visszajelzés, adaptáció, újragondolás a jellemző – a technológiai cégek egyik nagy hívószava is az „agilis működés”, ami azóta kicsit ki is üresedett – érdekes, hogy az iskola sem hívja már így magát azóta. A gyakorlatban az agilitás úgy is megmutatkozott, hogy a közösséget érintő problémákat és megoldani kívánt ügyeket egy úgynevezett *Awareness board*-ra rakták föl – először a *megfigyelések (observations)* kategóriába, majd innen rakosgatták át, ahogy elkezdtek *megvalósítani, gyakorolni*, majd *elsajátítani (observations, implementations, practise, master)*. Ezeket a lépéseket a módszer használatával bevezetett közös kézjelekkel nyugtázzák. Például lehet az egy visszatérő eset, mikor valaki ordítózik és nem hagyja koncentrálni a foglalkozáson részt vevőket.

Ekkor magát a szóban forgó cselekvést rakják föl a táblára, és veszik újra szemügyre, a gyűlésen igyekeznek hangsúlyozni, hogy ne mutogassanak egymásra a gyerekek, hanem próbálják meg általánosabban kifejezni magukat – ezt kicsit furcsállom, nem igazán érzem célravezetőnek, ha az illetővel nem tisztázzák az érintettek.

A kis-közepes létszám (25–30 gyerek) ideális a hasonló gyakorlatokra. A hely adottságai szintén elég jók: kis patak, fák, egy nagyobb rét – tisztás egy völgyben –, az iskolaépület szinte a tájba simul, nem hivalkodó, keresi az egységet a természettel. A mellette álló régebbi kőház emeletén pedig az ovi foglal helyet (10–15 kisebb gyerekekkel) – az udvaron a különböző életkorú fiatalok szépen elvegyülnek egy homogénebb közösséggé, nem különülnek el egymástól. Az épület belülről is a természettel való harmóniát tükrözi, egy nagy farönk asztal áll középen, korlátoknak is a természetben talált nagy ágakat használnak. A gyűlés során megismerkedünk a közös jelekkel, amelyekkel bárki kifejezheti az egyet nem értését, örömét, az időkerést. (Abban nem vagyunk teljesen biztosak, hogy ez mennyire fekszik a tanulóknak, mennyire készek a szervezők a kézjelek testre szabására, újak megalkotására). Két tanár facilitálja a gyerekek tevékenységét, rövid élménybeszámoló után végigmennek a heti felajánlásokon, a már említett awareness boardon és az aktualitásokon, bemutatnak minket is. Ki-ki projektet választ a napra (kötelező tárgyakból kínált foglalkozásokból, illetve a felajánlásokból), közben naplót is vezetnek. Van néhány kötelező óra, matek,

történelem, nyelv, több választható tárgy, világismeret, önirányított tanulás és persze a portugál, amelyből viszont vizsgázni kell annak, aki szeretne az ottani rendszerben tovább mozdulni. A gyerekek a tanulás mellett, után jól elvannak egymás mellett a kinti és benti terekben, bár nincsenek annyira elvonulós részek, de lehetséges a legózás, rajzolás, közös ötletelés, ügyességi játékok játéka.

A nap végén zárókört tartanak, ahol azt beszélük meg, hogy kinek mi tetszett a legjobban aznap, min tudna javítani.

A majdnem három hónap alatt, míg itt tartózkodtunk, bőven volt idő megismerkedni a környező lakókkal, elju-

tottunk néhány közösségi eseményre, és az iskolában és oviban is megfordultunk, tartottunk zenés, történetmesélős, játékos foglalkozást. A tapasztalatok nagyon biztatóak voltak a gyerekek kezdeményező-készségét és kreatív gondolkodását tekintve. Érdekes, hogy itt is mennyire megmutatkozott a családi háttér, volt olyan, aki 10–12 éves korára zenezeneni volt, mások a játékszabályokat szerették folyton felülvizsgálni, itt az apuka is egy rendszergondolkodó programozó volt. A matektanítást egy önkéntes tanító utazó vállalta, aki már egy-két éve jelen volt a közösségben. Egy foglalkozáson észleltem, hogy az egyik fiú elveszett a tanult anyagban – és maga sem érti, hol – talán speciális segítségre lett volna szüksége, amire akkor nem került sor, a foglalkozás után pedig rohant játszani. Felmerülhet, hogy egy ilyen családi körülmények között megvalósított „iskolát” éppen mennyire lehet a jelenlévőkre

az épület belülről is
a természettel való
harmóniát tükrözi

szabni (naivan azt gondolnám, itt sokkal inkább). Kérdés azonban, hogy a véges ke-
retek közül – ahol a tanárok fenntartása a leg-
költségesebb –, jut-e egyéb képzésekre,
erőforrásokra (gyógypedagógiai és egyéb
szakmai képzések, mentorálás), tudják-e az
elsajátított módszert valóban a helyi közös-
ség igényeinek megfelelően alakítani.

Összességében egy progresszív, átme-
neti iskolát láthatunk a természetben, sze-
lid tanárokkal, kis csoportokkal, mégis
egyfajta iskolás tanulás is zajlik egy újfajta
rendszer alkalmazásával, melyet többnyire
könnyen fogadnak a jelenlévők, miközben
otthonosan mozognak a gyerekek a térben
- amely tér egyáltalán nem intézményre,
hanem egy nagy közös erdei játszótérre
emlékeztet.

EGY DÉLI „SELF-DIRECTED EDU”- CSOPORT

Ezt a csoportot illetően főképp a szervezés-
ről, az egy hónapi működ-
tetésről, majd a covid kel-
tette konfliktusokról
vannak emlékeink. Tanul-
ságos időszakot töltöttünk
náluk; egy dél-portugáliai
tágabb közösség egy csa-
ládjánál, akik, miután az interneten megta-
láltuk egymást, és a párommal kifejeztük
az érdeklődésünket a kezdeményezésük
iránt, meghívtak résztvevőként a vállalko-
zásukba. Mint kiderült, a család nemrég
rendezkedett be rendszerről levált (off-
grid) birtokán, és az elvadult tájat megza-
bolázva kerteket és szabadabb tereket for-
máltak a szedrekl benőtt dzsungelből,

mégis egyfajta iskolás
tanulás is zajlik egy újfajta
rendszer alkalmazásával

romház felújításába kezdtek, kinti konyhai
közösségi helyet alakítottak ki, a területen
komposzt-WC-t, zuhanyzót és egyéb alkal-
matosságokat létesítettek. Nekünk egy la-
kókocsiban adtak szállást, önkéntességért
cserébe. Majd kiderült: ha rábólintunk az
ajánlatukra, aktív formálóivá válhatunk
annak, amit kutatni szerettünk volna. Egy
self-directed education (magyarul önirányí-
tott/önvezérelt tanulás) csoportot szeretné-
nek életre hívni, olyat, amilyenek már az
elmúlt években itt-ott felütöttek fejüket a
környéken. Mint megtudtuk, van egy na-
gyobb birtok a közelben, amely egy befo-
gadó páré volt, itt sok szabadabb gondolko-
dású család, utazó telepedett le hosszabb-
rövidebb időre, lakókocsival, jurtával, sá-
torral, dómmal, vagy ahogy tudott. Itt ka-
pott helyet a gyerekeknek szóló kezdemé-
nyezés is az előző évben. Azonban a pár
különvált, és akinél maradt a birtok, már
nem volt annyira toleráns, sok utazót, csalá-
dot is távozásra szólított fel. A sulis projek-
tet is inkább más helyre szervezték át. A

minket fogadó család két
gyerekével a bázisa kí-
vánt lenni a következő
évnek, nekünk úgy mu-
tatták be a telküket,
mint amely tökéletesen
alkalmas egy kisebb gye-

rekcsoport befogadására (és ez igaz is volt).
A család már szerzett tapasztalatot a demok-
ratikus oktatásban Izraelben. Kifejezetten ez
volt az, amit szerettek volna. Az SDE11 pro-
filjára rendezkedtek be, és felnőtt kíséret,
facilitátort is ehhez kerestek. Sikerült velük
megállapodnunk: mi a párommal a gyere-
kekkel foglalkozunk, ők pedig mentorál-
nak minket, és gondoskodnak az új

¹¹Self Directed Education: <https://www.self-directed.org/sde/>

gyerekek, családok eléréséről, a kifelé menő kommunikációról. Ebből a projektből rengeteget tanultunk, hiszen anyagilag is ki kellett kalkulálni, hogy mi az, ami fenntartható (étel és erőforrások szintjén is), és ehhez mérten kellett megállapítani a szülők havi anyagi hozzájárulását is. Önkéntest is hívtak, aki segít a főzésben, míg mi a gyerekekkel vagyunk. Összejötték a környező családok egy találkozóra, bemutatkoztunk, és megnyitottuk a projektet, volt elég jelentkező, hogy elkezdjük a foglalkozásokat.

Nagy élmény volt megtapasztalni, hogyan lesz egy maroknyi gyerekből közösség, és közös kultúra a kirándulásokból, élményekből, játékból. Mi is alkottunk közös jeleket – voltak gyerekek, akik főleg spanyolul értettek, a többiekkel leginkább angol kommunikáltunk, hiszen volt itt lengyel, izraeli, holland, német anyanyelvű – teljesen vegyes volt a társaság. Itt valóban nem az iskolás tanulás állt a központban, hanem a közös békés együttlét, inspirálódás és a gyerekek saját érdeklődése. A környezet adott egyfajta idillt, ám mégis jobbra el volt zárva a világtól. Házigazdáink gyarapodni szerettek volna, felvenni nagyobb gyerekeket, és további épületeket felhúzni a telkükre, ahol lehetséges benti közösségi tevékenységet folytatni, itt lehetett volna elektronikus eszközöket használni.

Néhány könyvet beszereztem egy megközelíthető városi könyvtárból, miután világgóssá vált, ki mi iránt érdeklődik. Egy-egy foglalkozás elindult, meghívtunk helyi tutorokat. Volt, aki a fákkal és

művészetekkel foglalkozott, más nyelveket és portugált tanított, volt szülő, aki az ültetésbe és a gyógynövények világába kalauzolt, a házigazda a gyakorlati építéssel járult hozzá az iskolához. A közelben egy kooperatívban is részt vett a fogadó családkunk, itt a kávézót üzemeltették; a közeli gazdálkodók, családok pedig ide hozták be a terményeiket, házi készítésű termékeiket. Eseményeket, zenéléseket is tartottak itt.

Azonban a koronavírus-járvány ekkor kapcsolt magasabb fokozatra Portugáliában, az iskolák már bezártak, a közösségi események megtartása szigorúan tiltott volt, ennek megszegése magas büntetéssel járt. Ekkor már sajnos a helyiek közt is volt egy bácsi, aki ferde szemmel nézett a csoportra, mikor vizet hordtunk egy forrásról, és a földre hullott narancsaiból dézsmáltak

két erős karakterű 7-8 éves
gyerek vitája egy szép szál
kivágott eukaliptuszfa felett

a gyerekek. A vendéglátóinkkal a járvány komolyságáról más-más módon vélekedtünk, és egyéb ellentétek is lábra kaptak, nem voltak tiszták a szerepek és a határok. Ők még folytatták volna, mi úgy láttuk: felelősen itt kell abbahagynunk. Így egy hónapot tudtunk megtapasztalni ebből a tanulási formából. A legjobban megragadt etűdök egyike: egy hinta „feltalálása” a gyerekek részéről, melynek előzménye két erős karakterű 7-8 éves gyerek vitája volt egy szép szál kivágott eukaliptuszfa felett, melyet mindketten magukénak kívántak (az ilyen ültetvények errefelől nem számítanak különlegesnek). A konfliktusba nem akartunk egyből beleszólni, ha nem volt muszáj, inkább tetterre készen jelen voltunk. A két félnek, a telektulajdonos erős akaratú lányának és egy határozott fiúnak eljött az

idő, hogy összemérjék magukat. A konfliktus feloldása minimális bevonódás mellett a közös játék lett. A félig-meddig játékos huzavonában találtak egy villás fát, arra rákerült ez a törzs, és spontán mérleghintává vált. Ehhez zseniális módon kapcsolódott a közösség és mi is, a végén elég sokan fent voltunk a rögtönzött libikókán, ami aztán méltó fejlesztése lett a helynek. A hetek végén, és amennyiben máskor fontos volt, tartottunk gyűlést, ahol felidézünk élményeket, teret adtunk mindenkinek kifejezni a jó és nehéz dolgokat, tűzön sütötünk csapatit, és zenéltünk. Fontos tapasztalatunk volt itt a spontán tanulások és helyzetek engedése, a közösségformálódás és a felelősségvállalás.

KATALÓNIA – LÁTOGATÁS EGY SZÖVETKEZTKÉNT SZERVEZŐDŐ ISKOLÁBAN

Portugáliából hazafelé jövet a számunkra kedves észak-spanyol vidék és itteni barátok felé vezetett az út és a telekcsi, így itt töltöttünk még értékes időt.

Sajnos az az alternatív iskola és ovi, amelyről alább esik szó, csak akkor mutatta meg nekünk magát (mint még néhány hely a járvány miatt ebben az időszakban), amikor éppen nem voltak ott gyerekek – tanítási szünetben tudtunk eljutni meglátogatni, miután egy helyi ismerősöm összehozott a csoport egyik tanítójával.

A földek és ligetek mellett felbukkanó épület egy mikrotelepülésen található, amely nincs túl messze más nagyobb településektől, de kellően távol van a

forgalomtól és nyüzsgéstől. Az épület és a terek kialakítása nagyvonalú és gyerekbarát, külön helyiségek jól szervezeten különítik el a más és más funkciójú tereket.

Sok az eszköz és a gyerekbarát tér, kicsik és nagyok külön csoportban. „Élőben” nem látjuk ugyan a tanítást magát, de a tanítóval később is összefutunk egy könyvtárban, ahogy a *víz* témából tucatnyi könyvből készülő tematikus foglalkozásra, eltökéltnek és professzionálisnak tűnik. A közösségre vonatkozó általánosításokat elkerülendő, azt a tényt szeretném megemlíteni, hogy ebben az iskolában mindenki a közös szövetkezet tagja. Ahogy az iskolába a gyerek belép, a szülők is csatlakoznak a

kollektívához – persze már ezt megelőzően ismerkednek a tevékenységeivel. Itt mindenki megtalálhatja, mivel járul hozzá a közösség érdekeihez, vannak meghatározott munkacsoportok és lehetőségek, azonban ki-ki a maga szkilljeit és képességeit is behozhatja. Ezt a formát a tanító dicsérte és fontosnak tartotta. Látható, hogy így a

eltökéltnek és
professzionálisnak tűnik

szülők és a gyerekek is igazán magukénak érezhetik az iskolát, és tehetnek érte – annál is inkább, mert a közösségnek össze kell hoznia a

tanárok fizetését (amely azért alacsonyabb így, mint az állami oktatásban).

A katalánoknál egyébként ez a típusú szerveződés elég gyakori – azaz láthatóan példaértékű. Hasonlóan szerveződő közösségi eseményekkel találkoztam a régebben itt töltött fél év alatt, kezdve a repair cafétól városok főterein, a közösségileg szerveződő recycling- és cserecsoportokon, közösségi kerteken át a scout- (cserkész-) csoportok szerveződéséig. (Utóbbiakban itt

kevésbé a tekintélyelvű militarizmus érvényesül, sokkal inkább egy társadalmilag hasznos – mégis valahogy „menő” – profillal rendelkeznek).

VADNYUGAT, AVAGY A KIKÖLTÖZŐK SZIGETCSÚCSA

A délnyugat-ír vidéken sincs ez másképp, mint Európa vagy a világ többi részén. Itt is leginkább a „gyüttmentek” azok, akik hasonlóan elszánt dolgokat kezdeményeznek. Ide, Cork megye nyugati részébe leginkább az angol hippik költöztek ki a '60-as, '70-es években, majd ez egy kicsit felpuhította az egyébként elég tradicionális társadalmi struktúrát más kalandvágók és friss levegőre vágók számára is. Ma már a helyi lakosság negyede külföldön született beköltöző ezen a vidéken, sok alternatív gondolkodású embert vonz ez a környék és a természet, a szabadabb élet.

Egy ilyen közegben elképzelhető volt egy szabad „Sudbury”-jellegű iskola (vagy inkább tanulóközösség) kialakítása, a West Cork Sudbury School,¹² mely most már az ötödik évét tapossa a második helyszínen. Volt szerencsém itt dolgozni, 7-8 hónapot tölteni az iskolában, részt venni a mindennapjaiban, ott lenni a staff- és su-limeetingek sűrűjében.

A jelenleg körülbelül 20 gyerekkel és 6-7 felnőttel működő iskolaközösség alapja az önirányított tanulás (self-directed learning),

itt kevésbé a tekintélyelvű militarizmus érvényesül, sokkal inkább egy társadalmilag hasznos – mégis valahogy „menő” – profillal rendelkeznek

a resztoratív konfliktuskezelés, az erőszakmentes kommunikáció és a demokratikus döntéshozatal. A vizsga és a nemzeti tanterv elvárásainak teljes hiánya pedig nyomásmentes, kíváncsi időtöltést tesz lehetővé, ugyanakkor az ír gyermekvédelmi szerv (TUSLA) előírásainak való megfelelést és az akkreditációt elemi fontosságúnak tartják – ennek megfelelően néhány kötelező workshop is meg kell tartani az évben, illetve rövid gyermekvédelmi képzést végezni. A közösség mindennemű sokszínűséget üdvözl.

Ezt a struktúrát nem nagyon találjuk meg hazánkban, hiszen az országban szinte lehetetlen volna létrehozni a jelen körülmények közt ezt a fajta szabad légkört, még a néhány fennmaradt tanulócsoporthoz is. A fentiekhez hasonló elveket valló Malom-Alom¹³ tanulócsoporthoz tapasztaltam még a szabadság és demokrácia eszményének ilyesfajta tettekre váltását a közös kultúrában és a mindennapok szervezésében

- azonban őket is kötelezik a hazai szabályozások, így a teljes szabadság és kötött tanulás aránya ott kiegyenlítettebbnek mondható.

Azért az említett írországi közösségnek sincs könnyű dolga, mivel az ír társadalom ugyan nyitott

a beköltözők felé, ugyanakkor mégis jelen van egy erős megfelelési kényszer a többségi kultúra irányában, és a beilleszkedés igénye – legalábbis itt vidéken, ez pedig több családnál egyfajta visszatartó erő lehet egy ilyen radikálisabb alternatívától. Az iskola

¹² A WCSS weboldala: <https://www.westcorksudburyschool.ie/>

¹³ A Malom-Alom Nyitott Tanulói Műhely honlapja: <https://malom-alom.com/>

kellemes megjelenése a közösségi médiában és az interneten nem jelent feltétlenül garantált sikert, a csoport jelenleg létszámmal küzd, mint az általam ismert legtöbb hasonló kezdeményezés. Sajnos ezt az alternatívát itt sem támogatja anyagilag a hivatalos oktatási apparátus, így a szülők zsebének tartalmától és a jól kiötlött gazdasági modelltől függ a fennmaradás, illetve a sikeres pályázatoktól, mecénások felkutatásától remélhetik, hogy néhány pillanatra fellelőzhetnek. A WCSS egy számomra szimpatikus modellt alkalmaz, amely a szülők keresetének mértékéhez köti a tandíj összegét (10%) – ennél többet persze mindig szabad berakni a kalapba. Errefelé az emberek (hivatalosan) nem keresnek túl sokat, az országos átlag alatt marad az átlagkereset, ami az iskola büdzsáját is érinti – én már egy eladósodott kezdeményezésbe érkeztem. Ez sajnos elkerülhetetlenül rányomta bélyegét a mindennapi jelenlétre, hamar kiderült, hogy egy napra be is kell zárni a fenntarthatóság érdekében. A négy napos hét egyébként nem volna rossz dolog, több csoportban tapasztaltam hasonlókat, így azonban a tanárok/facilitátorok is kevesebbet dolgoznak, a csoport morálja is gyengül és több családnak is nehezebb a gyerekfelügyeletet megoldani.

A nap itt egy nagy családi gyűléssel kezdődik, miután mindenki (vagy majdnem mindenki) megérkezett. Ez vagy a reggeli kör, vagy a heti egyszer szerdán megtartott iskolagyűlés. A reggeli körön mindenkinek meg kell jelenni, amit persze többször megkérdőjeleztek már. Én főleg attól a fiútól éreztem kritikát, aki soha nem járt másfajta

iskolába, így még minimális intézményi kényszerrel sem szembesült idáig. Űgy érezte, nem kell tolerálnia, ha itt tanítják, vagy bizonyos tagok – akár felnőttek – sorozatosan dominálják a kört.

A reggeli körbe ideálisan mindenki, a gyerekek és a staff is (utóbbiakat direkt nem hívom tanároknak, mert nem feltétlen pedagógusok) be tud kapcsolódni pár szóval, gondolattal és az aznapi tervével (ha van ilyen). Itt trend lett a „passzolás”, és a diákok nagy része egy másodperc alatt le is tudja a megszólalás kényszerét. Mások megosztják aznapi törekvéseiket, kívánságukat. Van, aki vicceselésre használja a fél percnyi figyelmet, időnként bejelentés vagy figyelemfelhívás a cél a gyerekek részéről is egy általuk szervezett eseményre vagy például az általuk szervezett bolt nyitvatartására. (Ezt ekkoriban főleg egy tanuló működtette, aki egészséges innivalót árult, a profitból a sulinak is befizett egy kis hányadot. Később egy alakuló klub, a Lobsterek kezdtek el boltot működtetni az istállóban, ahol édességeket és karácsonyi ajándékból

egészséges innivalót árult, a profitból a sulinak is befizett egy kis hányadot

visszamaradt dolgokat árultak. A staff tagjai főleg az általuk tervezett foglalkozásokról beszélnek, érdekesség, bejelentés, illetve ők gyakrabban monologizálnak, amit a

gyerekek egy része kifejezetten rosszul (emitt is szeretnék volna megszüntetni a kötelező jelenléteket a reggeli körön).

A gyűlés, amelyet heti egyszer tartanak, már sokkal szervezettebb – ilyenkor valaki összeszedi és priorizálja, kategorizálja a témákat, és van felkészült beszélgetésvezető az eseményen. A témákat a gyűlés előtti napig lehet a nagyméretű táblára felírni a

központi helyiségben. A tábla mérete nagyjából azt is jelzi, hogy meddig terjed a résztvevők türelme. Persze kis betűkkel több dolgot be lehet illeszteni a változó hosszúságú, de többnyire elég hosszú listára. A gyűlés maga a részvételi demokrácia megvalósulása. Sajnos, aki ezt nem tanulta

és gyakorolta korábban, az kicsit lassabban tud megérkezni ebbe a fajta együttléttbe, azokkal a szószólok- kal szemben, akik ebben nevelkedtek azóta, hogy kinőttek a földből (mert ilyen is van). Azonban ellenpéldát is látni, van, aki habitusából is adódóan nem túl aktív, a saját módján értelmezi a gyűlést (ami legalább annyira érvényes lehet egy ilyen közegben, mint belesimulni a fennálló rendbe), és pl. TV-nek beöltözve jelenik meg, vagy épp az általa kitalált különleges lények dolgait jelenti be. Mások pár hónap alatt eléggé belerázódnak, és aktívan formálják a beszélgetéseket, megint mások szótlanok maradnak sokáig. A gyűlés egy olyan intézmény, ahol nagyon sokat tanulhatnak a jelenlévők az egész további életükre nézve: miként képviseljük az érdekeiket, hogy kommunikálják jól a véleményüket. Szerepeket vállalnak ebben – a gyűlésvezető, ha tanuló vállalja azt, egy respektált szerep, ami nagy váltást jelent ahhoz képest, hogy a mainstream iskolában a diákok csupán tudomásul veszik a szabályokat. A gyűlés elején valaki felolvassa az előző gyűlés tartalmát, másvalaki az írnok szerepét vállalja. Végighaladunk a pontokon, esetenként valamelyik bizottság beszámol, vagy szavazunk.

A közösségnek vannak megállapodásai, melyek az évek alatt vastkos

szabálygyűjteményekké terebélyesedtek – illetve a felelősök változó históriáját szövi az idő. Ennek nyoma is van a dossziékban, az aktuális és releváns szabályokat próbálják elérhetővé tenni, illetve a gyűlés tartalmát és a friss eseményeket kifüggeszteni a következő hétig.

a *gamer's cave*-ben nem lehet nyitott innivaló, a zeneszobában pedig a hangos sikítást szabályozzák

Vannak felelősök a közösség életét érintő egyes területeken, általában több ember, akik a gyűlésért, a TP-ért és ACT-ért (Transformational Practice; Agreements

& Certs Team; az iskola saját eseményei) lebonyolításáért, a felvételiért, a technológiáért és egyebekért felelnek.

Például a szobákra szabályok vonatkozhatnak, melyek arról szólnak, mit szabad és mit nem az adott helyiségben, pl. a művészeti szobában a ragasztópisztolyt csak az használhatja (elvileg), aki elvégzett egy rövid tréninget (*glue gun cert* tanúsítvány) a használatáról, a *gamer's cave*-ben nem lehet nyitott innivaló, a zeneszobában pedig a hangos sikítást szabályozzák. Amennyiben valaki megszegi a közös szabályokat, és ez másnak bántó, az adott ügyet ACT elé viheti. Az ACT egy nyílt gyűlés. Ottlétem alatt a gyűlést áthelyezték, hogy a többség számára hozzáférhetőbb legyen, így, akik arra járnak, beleláthatnak a folyamatba – ez olyan, mint egy nyílt bírósági meghallgatás. Itt aztán „körbejárják” a kihágást, minden fél elmondja az álláspontját, és végül megegyeznek valamilyen (remélhetőleg építő jellegű) szankcióban.

A másik fontos iskolai esemény a TP. Ez egy resztoratív folyamat, ahol a személyes sérelmek kerülnek elő és feloldásra. Aki a témát hozza, az a hét során bedobhatja egy

dobozba, vagy valamelyik facilitátor segítségét kérheti, aki kitölti vele az ilyenkor adott nyomtatványt (ki, mikor, mit követett el stb.). Heti kétszer van TP, amely egyben külön védett tér, ahol a konfliktusban résztvevők meg tárgyalhatják a történeteket, felnőtt és egyéb TP-felelős jelenlétével. Ilyenkor különösen figyelnek az indulatok kezelésére. Közös légzéssel és keretezéssel kezdődnek ezek az alkalmak, majd egy egymásnak átadott talking stick (beszélő bot) segítségével kiemelt teret kap a beszélő. A lényeg a konfliktusos helyzet kibontása és a felek egymás általi meghallgatása, a különböző szempontok megértése és valamiféle konszenzus elérése, jóvátételi lehetőséggel.

Ezek a gyakorlatok mind a közös bevonódást, felelősségvállalást és -viselést erősítik. Emellett a felnőttek a gyerekek felé nyíltan kezelik azt is, hogy hogyan áll az iskola büdzséje, és vannak, akik feladatot is vállalnak az intézmény népszerűsítésében, fundraisngben, mert szeretnék, ha tovább élhetne a közösségük, ahol némelyek menedéket találtak, vagy a kezdetektől ez jelenti számukra a mindennapi lételemet, ahol játékkal, projektekkel, érdekességekkel, lelkes felnőttekkel (akik sokszor valamiben szakértő szülők, önkéntesek), a természettel és sok-sok kérdéssel kapcsolódnak a körülöttük lévő világhoz.

Az iskolához egy idilli nagy kinti terület is tartozik, melyet az épülettel együtt bérelnek egy szabadon gondolkodó, szintén (már régebben) beköltözött erdésztől. A főépület egyébként egy régi főúri uradalmi vadászház még az angol uralom idejéről – ami azóta persze lehasználódott, de viszonylag jól

karbantartott állapotban van, sok kis helyiséggel, vacokkal és tágas terekkel. Van itt többek között természettudományos terem, művészeti szoba, iroda és csendes szoba, könyvtár babzsákokkal, zene- és gépezős szoba, tágas társasozó, tárgyaló helyiség, nagy nappali, konyha, ahol gyakoriak a közös főzések.

Ezenkívül egy felújított nagy istálló is tartozik ide, ahol műhely, edzésre használt alkalmatosságok, mindenféle kinti játékeszköz kap helyet, ezt a teret átrendezik időről-időre, kiállíthatóak a gyerekek munkái is, vagy akár színelőadást, vásárt lehet itt tartani. A területen könnyedén el lehet

barangolni ligetes helyekre, tűzrakó és rögtönzött bunkerek, erdős, lankás területek állnak rendelkezésre. A permakultúra elveit figyelembe vevő szervezők, főleg egy lelkes és aktív tanár (és

egyben apuka), sok változást elértek. A közösségnek van egy kis kertje (a közeli városi közösségi kertet nem is említve, melyben a diákok egy időben aktívan segítettek), ahol általában az említett tanár részvételével fizikai munkálatok zajlanak – amibe a kamasz fiúk nemegyszer becsatlakoztak, ha már megunták a benti játékot. A tanár komoly fenntarthatósági aktivista tevékenységet is folytat. Ez a hozzáállás jellemzi a staff többségét: kiállnak amellett, amiben hisznek, a gyerekeknek azonban meghagyják a teljes szabadságot, a döntést abban, hogy miben vesznek részt. Az egyik alapító tanárnő szintén szívén viseli a természetvédelmi ügyeket, a vállalkozókkal ki szoktak menni a közeli tengerpartra, és részt vesznek az egész országon átívelő Coastal

kiállnak amellett,
amiben hisznek, a gyerekek-
nek azonban meghagyják a
teljes szabadságot

watch¹⁴ programban, ahol a helyiek segítenek feltérképezni a partok állapotát (szennyezettség, diverzitás) apálykor egy alapos teszt kitöltésével. A közösségben az jelenik meg, amit a tagok hoznak, így komoly inspiráció lehet egy őszinte belső elköteleződés, hiteles magatartás. Ezen túl, ha valaki olyasmira kíváncsi, amihez nem értenek a jelenlévők, akkor körülnéznek a közösségben vagy a tágabb fórumokon, ki szeretne önkénteskedni a témában (Írországban van erre külön felület, ahol régióként lehet regisztrálni ilyen szándékkal). Volt olyan tanuló, aki orosz szeretett volna tanulni, így sikerült

egy litván hölgyet találni a közelben, aki szívesen tanított orosz nyelvet. Hasonlóan van jelen egy japán származású

nyelvtanár is a szomszédságból, illetve egy indiai közgazdaságot tanuló hallgató online készítette fel pár tanulót magasabb matematikából. Az iskola itt abszolút nyitott képződményként tekint magára és a világra, ahol minden a tanulás forrása, ezt igyekeznek fel is használni, ha lehetőség adódik a gyerekeket különböző helyekre elvinni vagy meghívni érdekes embereket. A közösségben van több autizmusban érintett tanuló is, nekik és bárki más érdeklődőnek kínál hetente (amikor van rá igény) rendszeres online beszélgetést, segítséget Nanny Aut, aki szintén érintett, szakértő a témában.

A suliban egy másik csodálatra méltó aspektusa a mérhetetlen játéklehetőség, amely nem (csak) a kütyükből, hanem a gyerekek alaptermészetéből és a kombinációkból ered, ha hagyják. Üdvözlök és

hangsúlyozzák a játék adta lehetőségeket – aminek Peter Gray¹⁵ az egyik kiemelkedő szószólója –, a játékról mind az állatvilágban, mind az eleinknél azt vallják, hogy az az adott korban szükséges képességek és készségek elsajátításának fő módja. Itt egy védett térben kipróbálhatnak a gyerekek ezer dolgot, hogy vegyesebb korosztályban, kötetlenül töltsék a mindennapjaikat, és megtanulják, kivel hogy lehet kapcsolódni, együttműködni, alkudozni, egymást tanítani, vagy akár azt is, hogyan lehet bevinni egymást különböző kinti (cops and robbers, zászlóablás, ügyességi, szörnyes játékok) és benti többszereplős játékokba. Ezekben

sokszor én is társ voltam (kint és bent) a magam korlátaival és feltételeivel, a számítógépes játékokat például általunk megszabott kritériumok szerint teszteltük, illetve ismertetőt, véleményt írtunk róluk, társasokat is értékeltünk. Egy játékfejlesztő is járt a közösségbe, segített néhány tanulóknak, akik saját játékokat terveztek. Végül egy játékosalkalmazót is összehoztak a közeli városban (a helyi Boys clubban), ahova egész Írországból érkeztek gamerek, geekek, nerdek, terasztalépítők, kártyamesterek, rajzolók, szerepjátékmágusok. Egy igazán ötletes és hatékony módja volt, hogy az emberek tudomást szerezzenek a suliról is, és az ne csak helyi fura szerzetek csapataként mutatkozzon meg, hanem valami olyasmin keresztül, amihez sokan tudnak kapcsolódni, és a városnak is jót tesz. Azóta már a második találkozót szervezik, ami kétnapos lesz a hosszabb és komplexebb játéklélmény jegyében.

segített néhány tanulóknak,
akik saját játékokat terveztek

segített néhány tanulóknak, akik saját játékokat terveztek. Végül egy játékosalkalmazót is összehoztak a közeli városban (a helyi Boys clubban), ahova egész Írországból érkeztek gamerek, geekek, nerdek, terasztalépítők, kártyamesterek, rajzolók, szerepjátékmágusok. Egy igazán ötletes és hatékony módja volt, hogy az emberek tudomást szerezzenek a suliról is, és az ne csak helyi fura szerzetek csapataként mutatkozzon meg, hanem valami olyasmin keresztül, amihez sokan tudnak kapcsolódni, és a városnak is jót tesz. Azóta már a második találkozót szervezik, ami kétnapos lesz a hosszabb és komplexebb játéklélmény jegyében.

¹⁴ Coastwatch: <https://www.coastwatch.org/>

¹⁵ Peter Gray weboldala: <https://www.petergray.org/>

LÁTOGATÁS EGY MŰKÖDŐ UTÓPIÁBAN

A legutóbbi tapasztalatom egy jól működő demokratikus iskolába vezetett. Mondanám, hogy egyenesen Sligóba, de ez egy hatóság vonatút, és előbb még 1-2 órás bumli a startállomáshoz. A mi kis WCSS-beli demokratikus csoportunkból érkező küldöttségünk az iskola kb. felét teszi ki, kilenc gyerekkel és három tanárral. Ők azok, akik szerettek volna vállalkozni erre a kalandra. Nagyjából kettesével voltunk elszállásolva baráti áron, helyi tanárok és szülők családjánál. Az utazás oda és vissza is felemésztett egy-egy napot, így két napot tudtunk tölteni az iskolában. Néhány tanulóknak már ez is nagy komfortzónából való kilépést jelentett.

A Sligo Sudbury School¹⁶ egyfajta grálként lebegett a szemünk előtt Írországban, legalábbis valami olyanként, amit nem ismerünk (a régebb óta pályán lévő kollégáim már ismeretségben voltak az alapítóval, többet hallottak a helyről), viszont tudjuk, hogy „nagyban” működik, majdnem 90 gyerekkel, és anyagilag is fenntartható. Ez fontos szempont ebben a nyugati országban is, ahol nem jár az anyagi támogatás a „radikális” alternatívának. Írországban a mainstream melletti alternatívát sokaknak az *Educate Together* mozgalom jelenti, melyet a '90-es években tanárok és szülők csoportosulása hívott életre a szekuláris oktatásért abban az államban, ahol az iskolák többsége még mindig a katolikus egyház fenntartása alatt van. A mozgalomhoz

olyat mutatott,
amit leginkább csak
filmekben láttunk

tartozó iskoláknak a kötelező curriculum alóli mentességét még nem sikerült elérni, egyedül a kötelező vallási órák elengedését, választhatóvá tételét. Ezen túl fontos még az ide tartozó iskolák inklúziót célzó programja. Egy, a rendszer keretein kívül működő iskolát a szülők támogatása és a jó üzleti modell tarthat életben: megfelelő pályázatok és támogatások feltérképezése, illetve egy biztonságos kezdőtőke, az iskola

épületének anyagi biztosítása, egy-két sulivállalkozás – ami az általunk látogatott intézményben jelen is volt –, és mint hallottuk, a szülők közül is sokaknak van mikrovállalkozása, melyekkel támogatják az iskolát.

A Sligo demokratikus iskola valóban olyat mutatott, amit leginkább csak filmekben láttunk. A nap egy nagy körben indul, melynek azonnal átütő ereje van – nem gyakran láttam ennyi embert egy körben – itt mi is egyből a kurzus és a közösség részének érezhettük magunkat. Itt az aktuális bejelentések és a foglalkozások meghirdetése mellett (ahol többek között egy 11-12 éves forma lány hívta beszélgetésre az érdeklődőket a kirobbant izraeli–palesztin konfliktus kapcsán) mi is bemutatkoztunk, ki-ki a maga módján. Lehet valami abban a gondolatmenetben, melyet már többfelől hallottam: körülbelül 120-150 főig terjed az a kör, ahol még mindenki mindenkit ismer, tud érintkezni, akár személyes kapcsolatot kialakítani, illetve a szóbeli információ ilyen méretekben tud hatékonyan terjedni (és ez egyben egy kisközösség fő mozgásban tartója). Legutóbb Ian Cunningham *Self-*

¹⁶ A Sligo Sudbury School weblapja: <https://sligosudburyschool.com/>

*managed learning*¹⁷ című könyvében olvastam arról, hogy a szerző számára – aki már több évtizede szervez hasonló tanulóközösségeket Angliában – fontos aspektus, hogy megmaradjon a csoport kisiskola jellege, ennek előnyeivel együtt. A maximális létszámot 100 főben határozza meg, a jelenlegi tanulóközössége 40 körüli. Inkább segít újabb csoportok szervezésében, mint hogy ennél nagyobbra növekedjen. Azt ugyan nem egyeztettem a sligói iskola szervezőivel, hogy ők is húznának-e hasonló határt (jelenleg örülnek, hogy van elég gyerekük), de ilyen értelemben ez az iskola jelenleg bír a kisközösségek előnyeivel, ugyanakkor rendelkezik megfelelően sok diákkal (és támogató családdal), valamint a köztük lévő szintén számos kapcsolattal, ami ezt az előnyt még inkább fel tudja használni.

A nap további részében szabad bejárásunk volt a sulis egész területére, ahol egy kis csapat körbevezetett minket, majd ki-ki az érdeklődésének megfelelően bóklászhatott, csatlakozhatott foglalkozásokhoz, ismerkedhetett. Voltak revelációszerű pillanatok, a sulink egyik tanulója egy itteni tanulóval közösen számítógépes játékot fejlesztett. Részt vettünk közös fogócskaszzerű játékban az új terepen, és a csoportunk jó része egy speciális közösségi klabójában (dodgeball)¹⁸ is. Sokat tanultam bizonyos ausztrál állatokról egy 5–6 éves lánytól, aki a könyvtárat mutatta meg, majd az ebédlőben szocializálódtam vegyes csoportokban, és tanítottam egy egyedi dizájnú, zsebben elférő társast,

amíg egy másik csapat a slackline¹⁹-t próbálta, sokat inspirálódtunk a diákprojektből. Volt tőlünk olyan tanuló is, aki annyira függött egy játéktól, hogy itt is azt bújta a tabletjén, érdekes módon hamar megtalálták egymást a hasonló érdeklődésű sligói játékos különítménnyel, pár helyi diák ezen keresztül tudott hozzá kapcsolódni és jót beszélgetni, volt egy fiatalabb srác, aki egész nap kitartott mellette. Azt is észleltük, hogy a mi iskolánk tanulószámát jóval felülmúló iskolában sokkal kisebb arányban van jelen a számítógépes/telefonos játék, pedig nincsenek drasztikus tiltások. Ez úgy alakult ki nálunk, hogy a sok

kinti tevékenység, és az elegendő – emellett folyamatosan gyarapodó számú – kapcsolat, illetve az a tény, hogy át kell járni a kinti terepen a különböző épületek között, egy fizikailag is aktívabb közösséget termelt ki, amelynek tagjai már ebbe is nőttek bele.

Az iskolának saját zenestúdiója volt, hangszerekkel, amelyeket a kifüggesztett órákra kibérelhettek a gyerekek. (Itt lehetett jammelni is velük aznap, amit az egyik ot-tani – szintén kelet-európai – tanár kezdeményezett, bár a srácok főleg számokat tanultak. A sulinak már volt két itt indult zenekara is, az egyik átlagéletkora 10 év körüli.) Műhely is volt itt, hozzáértő felnőttel, „gépezős” helyiség, nagy, hangárszerű csarnok a mozgó tevékenységekhez. Ezeket az épületeket az eredetihez hozzáépítették, illetve megvették az évek során. Hatalmas udvar és mező, foci-pálya, művészeti helyiség és a nagy régi iskolából alakított főépület

az iskolának saját zene-
stúdiója volt, hangszerekkel

¹⁷ *Self Managed Learning and the New Educational Paradigm* (2020). Kindle. 153.o

¹⁸ Dodgeball: <https://dodgeball.hu/mi-az-a-dodgeball/>

¹⁹ Slackline: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Slackline>

alkotta a területet, utóbbiban szintén sok zugot alakítottak ki (az ajtókra kifüggesztve a helyi policy, illetve infók a megengedett hangerőről és a felelősről). Mindez egy alulról építkező közösségben, ahol az évek során megélt tapasztalatokat folyamatosan beépítik, a teret közösen formálják, tesztelik és az igényekre alakítják. A kinti tárgyi környezetet a gyerekek művei és közös projektek eredményei tarkították, messziről feltűnő, fán lévő faház (treehouse), rudak és különböző ügyességi, testépítő alkalmatosságok, slackline. Találkoztunk egy fiúval, aki katapultot tesztelt, amelyet talán egy gokartból alakítottak át, és persze működött. Ahogy jártuk a helyeket, azt láttuk, hogy mindenhol van valami élet, igazán használják a tereket a gyerekek, kis csoportokban beszélgetnek, nyelvet tanulnak, színeznak, zenét szerkesztenek, valamit barkácsolnak, programoznak – a tanárok is sokfélék, sok helyről. Van, aki technikával foglalkozik, mosogatógépet szerel, ha épp arra van szükség, más a szervezkedéssel foglalkozik szívesen, a harmadik igazi gyerek kísérő, de mind természetesen vannak jelen egy jóféle kavalkádban. Gyerek és felnőtt tette a dolgát, jó volt egy olyan helyen lenni végre, ahol a teremtő káosz-ból nem a káosz volt a hangsúlyos. A gyűlésük formálisabb volt, komolyabban véve a szerepeket és a felelőségeket (élén több, idősebb gyerekkel – és tapasztalattal), mint amit a korábbi példánál láttunk. Mi is kérdezhettünk, tisztázást kérhettünk a szóban forgó témákról, friss szemmel tudtam javaslatot tenni egy elnevezés kétértelműségével kapcsolatban. Volt szó aktuális gazdasági és felvételi ügyekről, dokumentumokról,

találkoztunk egy fiúval,
aki katapultot tesztelt

munkacsoportokról és persze az örökzöld takarításról, volt egy mag, akik végig jelen voltak, mások bejöttek érdeklődni, volt, aki távozott, de a terem tele volt a körben ülőkkel. Egy érdekesség: mint megtudtuk, a takarítás terén most abban a fázisban vannak, hogy valaki megpuccsolta az eddigi rendszert, miszerint a gyerekeknek is kötelező segíteni a délutáni takarításban, miután egy újabb tanár fellebbezésére – aki egyébként alakítani akart a korábbi rendszeren, végül azt szavazták meg, hogy a gyerekek most kimaradnak a felmosásból. Így a jelenlévők a saját bőrükön tanulják komolyan venni a demokráciát.

ÖSSZEGZÉS

Ennek az írásnak kevésbé a tanulságok levonása a célja, inkább egyfajta ki-, illetve rátekintés egy gazdagabb színpalettára az oktatási és életmódalternatívák világában, melyekből érdemes okulni, ötleteket meríteni, és persze nem csak rózsaszínben látni őket. Sok államközösségben a történelem menete és a társadalmi berendezkedés segített egy nyitottabb hozzáállást kialakítani a tanuláshoz, illetve egymás élni hagyásához. A közösség részvétele a gyermekek oktatásának kialakításában, a szerepvállalás, szövetkezés a közös ügyekben egyértelműen visszaköszön a gyerekek vállalkozókedvében és életrealitásában. A pionírok erőfeszítései több helyen beérnek, és ha túléljük a kezdeti megpróbáltatásokat, növekszenek, túljutnak az első néhány év krízisein, a kezdeményezésük pedig átlényegülhet egy transzformatív műhellyé. Itt egyrészt a helyi lakosság

lehetősége van megtapasztalni egy – sokszor a lokálisnál jóval tudatosabb – szerveződést, holisztikusabb rátekintést a világra, másrészt pedig a helyileg izoláltak tűnő kezdeményezések mágnesként vonzzák a kutatókat, utazó tanítókat, önkénteseket, így sokszor világszintű hálózatokat létrehozva, ami – elsősre talán nem is észlelhető, mégis már ekkor komoly – erőforrásént működik majd hosszú távon is. Az itt megfordult emberek hozzák-viszik – és egykönnyen nem felejtik el – a tapasztalataikat.

Fontos megemlítenem, hogy Írországban már létezik a helyi demokratikus iskolák szövetsége (DemEd Ireland),²⁰ amely ernyőszervezetként a hasonló törekvések – most már 5-6 iskolai kezdeményezés – öszszefogására jött létre. Havonta tartanak online találkozót (magam is részt vettem ket-tőn), és évente személyes összejövetelt is szerveznek. Fontos terepe a frissen alakult iskolák támogatásának, az együttgondolkodásnak, stratégiai döntéseknek és közös érdekképviselésnek.

Zárszóként egy szép, már-már jelképes példát említek. A WCSS kezdeményezése a *Plant a tree, grow a school*²¹ mozgalom, ahol úgy is tudják támogatni az iskolát az adományozni kívánók, hogy egy közeli innovatív kertészetből fát vesznek, amelyet a gyerekek felnőtt segítséggel elültetnek (avagy a távoli mecénások is tehetnek a növekvő erdőkért és a szabad oktatásért).

A hazai helyzetről ugyan nem tudok ennyire derülátón nyilatkozni, azonban a

szikrát érzem, és tudok azokról, akik szintén érzik és őrzik: a Demokratikus Nevelés Egyesület²² hivatalosan megszűnt, de lakáspiknik-sorozatot szervez a téma iránt érdeklődőknek, ahol együtt fejtegethetik a lehetőségeket, elakadásokat és jó gyakorlatokat, illetve tesznek elérhetővé magyarra lefordított kapcsolódó olvasmányokat. Itt lehet találkozni többek között Fóti Péterrel,²³ akinek az írásai sokakat inspiráltak; a Malom-Alom alapítóival, akik igazán benne vannak ennek a fajta oktatásnak a gyakorlatában; és más tapasztalt szakemberekkel, akik a tavaszi félévben kurzust is indítottak az ELTE TÓK-on a témában. Ezen kívül kapcsolatban vagyok egy formálódó csoporttal, az érdi Jurta sulival,²⁴ akik a permakultúra és a Rogers-féle humanista szemlélet mentén szeretnének megteremteni a „békén hagyott kert” mintájára egy természetközeli kis tanulóközösséget.

Azt gondolom, hogy ezen kezdeményezések hálózatos működését (ittthon és külföldön) volna érdemes elmélyíteni, hogy a szereplők tudjanak egymásról, és ha lehet, tudjanak együttműködni közös ügyek mentén. Egy nagymértékben repedezett társadalmi környezetben élünk – fontos, hogy a megfelelő pillanatban hatékonyabban tudjunk belépni a diskurzusba, ha majd újból lehet, és egy szabadabb pedagógiáról és oktatásügyről beszélni szélesebb körben. És persze amit lehet, bevinni a gyakorlatba. Addig is: megosztani a tudást, erőforrásokat, és segíteni egymást a túlélésben.

²⁰ Democratic Education Ireland (DemEd Ireland): <https://www.democraticeducation.ie/>

²¹ WCSS – *Plant a tree, grow a school* program: <https://www.westcorksudburyschool.ie/plant-a-tree>

²² A Demokratikus Nevelés Egyesület weblapja: <https://www.demokratikusneveles.hu/>

²³ Fóti Péter honlapja: <https://www.foti-peter.hu/>

²⁴ Jurtasuli honlapja: <https://jurtasulierd.hu/>